

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Вікова та педагогічна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 1. *Предмет, основні завдання та методи вікової психології*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від 15.08.2023 р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Виникнення та розвиток вікової психології.
2. Визначення об'єкта та предмета вікової психології.
3. Структура сучасної вікової психології.
4. Методи вікової психології
5. Основні теоретичні і практичні проблеми сучасної вікової психології.

Рекомендована література

Основна

1. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. К., 1998. 92 с.
(http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/886/3abroc'kij.pdf)
2. Кацавець Р.С. Вікова психологія: навч. посібник К.: Алерта, 2019. 112с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>)
(https://dakor.kiev.ua/wp-content/uploads/kacavec_vikova_psihologiya_zmist.pdf)
3. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. Посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 125 с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>)
4. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. Посібник К. : Академвидав, 2009. 360 с.
(<https://academia-pc.com.ua/product/26>)
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=e4fe3dcbbbc0e8bf2de1f72463c2e4fa>)
5. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Вікова психологія : навч. посібник. – Київ: Центр учб. літ., 2018. 375с.
(<https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2021/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-3.pdf>)

Додаткова

6. Гуцало Е.У Психологія вікового розвитку особистості. Курс лекцій Кіровоград: ТОВ „Імекс ЛДТ”, 2010. 216 с.
(https://wiki.cuspu.edu.ua/index.php/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%93%D1%83%D1%86%D0%B0%D0%BB%D0%BE_%D0%95.%D0%A3.)
7. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістовні модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330с.

(<https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2017/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>)

Інформаційні ресурси в інтернеті

8. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
9. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
11. Пошукова система SpringerOpen <https://www.springeropen.com/>
12. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції

Певні уявлення про психіку людини, означувану колись словом “душа”, зародилися у сиву давнину, а наукові знання про неї були здобуті зусиллями багатьох поколінь дослідників. З часом термін “душа” еволюціонував у термін “свідомість”, увійшло в науковий обіг поняття “несвідома психіка”. Наприкінці XIX ст., здобуваючи владу над розумом, наука почала різнобічно вивчати особистість, динаміку її внутрішнього життя, внутрішні сили, що керують її поведінкою, виокремлюючи в цих процесах особливості, зумовлені її віком. У давньому світі загальнопсихологічні знання розвивалися в лоні філософії, у цьому контексті здобувалися певні відомості, висловлювалися міркування, які стосувалися проблематики вікової психології в сучасному розумінні. На рівні тодішніх знань на означення психічних феноменів і явищ вживалося поняття “душа”. У VI—V ст. до н. є. набули поширення ідеї давньогрецького філософа Геракліта, Демокріта, Сократа, Платона та Арістотель. Арістотель перший в історії європейської цивілізації заявив про необхідність виховання і доцільність співвіднесення його методів з рівнем психічного розвитку дитини, запропонував періодизацію дитинства (до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року). Кожному із цих періодів адресувалася певна система виховання. Наприклад, у дошкільному віці найважливішим є, на його погляд, формування рослинної душі. Тому для маленьких дітей неабияке значення мають режим дня, правильне харчування, гігієна. У період від 7 до 14 років необхідно розвивати рухи (з допомогою гімнастичних вправ), відчуття, пам'ять, прагнення. Моральне виховання повинне ґрунтуватися на вправлянні в моральних вчинках. У своєму трактаті “Характеристики” виокремив та описав 30 типів характеру. Деякі інших поглядів на природу душі дотримувалися *стоїки* — представники філософської течії доби еллінізму (III ст. до н. є. — середина I ст. н. є.). Як і мислителі класичної Греції, вони

вірили в наявність розуму, в те, що людина у своєму житті не досягає щастя через незнання того, де воно. Поглядам стоїків опонували *епікурейці* — послідовники вчення грецького філософа-матеріаліста Епікура (341 — 270 до н. е.), які виправдовували прагнення до задоволення чуттєвих інстинктів, отримання чуттєвих насолод. *Кініки* — представники філософської школи, які заперечували суспільні моральні приписи, закликали до аскетизму, простоти як засобу досягнення духовної свободи. Єдиним шляхом самовдосконалення, на їхню думку, є шлях до себе, який обмежує контакти і залежність від зовнішнього світу.

Ідеї вікової психології у середньовіччі та в епоху Відродження.

Ускладнення соціального, економічного життя, яке відбувалося на цьому історичному етапі, потребувало нових умінь і можливостей людини, що привертало філософську, наукову думку до різноманітних особливостей її буття, в тому числі психічного, у різні вікові періоди. Все це стимулювало розвиток знань з вікової психології. Однак найбільший масив даних нагромаджувався й осмислювався про особливості психічного розвитку особистості в дитячому віці. У середньовіччі в інтелектуальному житті Європи запанувала *схоластика* (грец. *scholasticos* — шкільний, учений) — особливий тип філософування (“шкільна філософія”), який полягає у використанні логічних прийомів задля обґрунтування християнського віровчення. Один із чільних її представників католицький філософ Фома Аквінський (1225/26—1274), описуючи душевне життя, розташував різні його прояви у формі своєрідних сходин. Велике значення у формуванні наукового знання мали вікові аспекти навчання та виховання дітей. У середні віки навчання було здебільшого схоластичним (догматичним, буквоїдським), протягом довгого часу (до XII ст.) освіченими людьми були, як правило, особи духовного звання, оскільки світських шкіл, вищих навчальних закладів не існувало. Світську освіту (переважно лицарську) давали знатним юнакам при дворі монархів, феодалів. Зачатки такого виховання з’явилися ще в римський період при дворах імператорів. Передусім воно спрямовувалося на фізичний розвиток, опанування основ військового мистецтва і ґрунтувалося на врахуванні деяких вікових особливостей дітей та юнаків. Переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу відбувалася в цей період у надрах арабомовної культури. У VIII—XII ст. на арабському Сході виривало інтелектуальне життя. Визначним представником його був середньоазіатський учений Ібн Сіна (Авіценна), життя якого припадає приблизно на 980—1037 рр. Він одним із перших вивчав зв’язок між фізіологічним розвитком організму та його психічними особливостями у різні вікові періоди, надаючи при цьому важливого значення вихованню. В епоху Відродження вчені-гуманісти прагнули відновити основи класичної освіти, розвивати у вихователів інтерес до особистості дитини, велику увагу приділяли розробленню нових принципів навчання.

Ідеї вікової психології в епоху Просвітництва Тривалий час, як відомо, діяльність зі сприйняття і оброблення психічної інформації

вважалася справою душі як особливого агента, що черпає енергію за межами речового, земного світу. Першим заявив іншу позицію представник епохи Просвітництва, французький філософ, математик, природознавець Рене Декарт (1596—1680), доводячи, що тіло і без душі здатне успішно справлятися з цим завданням. Бенедикт Спіноза (1632—1677), доводячи, що цілісність людини не тільки пов'язує її духовну і тілесну сутності, а є і основою пізнання навколишнього світу. Він доводив, що дуалізм Декарта корениться не в зосередженості на пріоритеті душі, а в погляді на організм як на машиноподібний пристрій і що це обмежувало можливості причинного пояснення психічних явищ та їх розвитку. Пошуки Б. Спінози засвідчили необхідність переглянути існуючу версію про тіло (організм) як машину, щоб надати йому гідну роль у людському бутті. Працюючи над своїм головним твором “Етика”, Б. Спіноза поставив за мету допомогти людині відшукати лінію індивідуальної поведінки, відкрити шлях до вільного життя. Буття несвідомого досліджував німецький філософ, фізик, історик Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646—1716). На епоху Просвітництва припадає становлення англійської асоціативної психології, засновником якої є Девід Гартлі (1705—1757), який прагнув створити таку теорію, що не тільки пояснювала б душу людини, але й давала б змогу управляти нею. Цю теорію він обґрунтував у книзі “Міркування про людину, її побудову, її обов'язки і сподівання” (1749). Найяскравіше психологічні ідеї епохи Просвітництва проявилися на французькому ґрунті напередодні Великої французької революції. Філософ, лікар Жюльєн Ламеттрі (1709—1751) запропонував образ “людини-машини”, стверджуючи, що наділяти організм людини душею настільки безглуздо, як шукати її у функціонуванні машини, а виокремлені Р. Декартом дві субстанції вважав вигаданою для обману теологів “стилістичною хитрістю”. За його переконаннями, в людському організмі немає душі, а психічні здібності є продуктом його машиноподібних дій. Принциповим прихильником цієї ідеї був французький письменник і філософ Жан-Жак Руссо (1712—1778), який стверджував, що людина від природи добра, але її дивовижно зіпсувала цивілізація. Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі “Еміль, або Про виховання”. Природу біологічного і соціального в людині намагалися з'ясувати французькі енциклопедисти. Наприклад, Клод-Адріан Гельвецій (1715—1771) і Дені Дідро (1713—1784) вважали спадковість і середовище основними факторами психічного розвитку, здібностей дитини. Здібність вони тлумачили як здатність виконувати певну діяльність на високому рівні. Міркуванням К.-А. Гельвеція опонував Д. Дідро, переконуючи, що психічний розвиток дитини залежить не тільки від виховання, а й від вроджених задатків. Тобто його погляди на цю проблему поєднували в собі біологічний та історичний підходи. Німецький психолог і педагог Йоганн-Фрідріх Герbart (1776—1841) вважав, що уявлення не є пасивними елементами в душі людини, а мають власний заряд, активність, які визначають їх роль у сфері психічного. Отже, в епоху Просвітництва для

організації цілеспрямованого навчання дітей необхідно було знати їхні вікові особливості. Протягом цього часу були сформульовані важливі ідеї щодо ролі біологічного і соціального, вродженого і набутого, раціонального і емоційного у віковому розвитку особистості. Просвітники вказували на безперервність розвитку, роль свободи в ньому, запропонували асоціативну теорію розвитку, а також розробили перші характеристики дитячого та юнацького вікових періодів.

Становлення вікової психології у ХІХ — на початку ХХ ст.

Перша спроба докладного і послідовного опису психічного розвитку особистості пов'язана з ім'ям німецького філософа Альфреда Тідемана (1736—1803), який опублікував у 1787 р. “Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини”. Оскільки тогочасне виховання не враховувало періоди розвитку душевних властивостей, він тиждень за тижнем, від народження до трьох років, стежив за розвитком хлопчика фіксуючи зміни в його сенсориці і рухах, виникнення афектів, довільної артикуляції звуків та ін. Значно ширше і детальніше дослідив поведінку дитини-дошкільника у середині ХІХ ст. німецький психолог Альберт Кусмауль (1811—1897). Спостерігав за розвитком дитячої психіки французький філософ Іпполіт Тен (1828—1893). Він описав процес засвоєння мови своєю дочкою. Наприкінці ХІХ ст. визріли всі передумови для формування вікової психології як самостійної галузі психологічних знань. На ту пору вчені почали сприймати дитячу психологію як окрему науку. Об'єктивними передумовами формування її були вимоги педагогічної практики, глибоке пізнання й осмислення ідеї розвитку в біології, поява експериментальної психології, розроблення об'єктивних методів дослідження. А ще на початку ХІХ ст. про необхідність урахування психологічних даних при формуванні методів навчання дошкільників писав німецький педагог Фрідріх Фребель (1782—1852). На важливості взаємозв'язків між педагогікою і психологією наголошував також український і російський педагог Костянтин Ушинський (1824—1870/71). По-справжньому проблема зв'язку між педагогічною і практичною психологією постала в середині ХІХ ст. у зв'язку з розвитком загального навчання. Доки освіта була переважно домашньою, здійснювати індивідуальний підхід до кожної дитини було неважко. За великої кількості дітей у класах масової школи він став неможливим. Тому виникла необхідність дослідити загальні для всіх дітей механізми й етапи психічного розвитку, що дало б змогу з'ясувати, коли, в якому віці, в якій послідовності доцільно навчати дітей, які прийоми є найадекватнішими для них у певному віці. Засновником дитячої психології вважають англійського ембріолога і психолога Віктора Прейєра (1822—1899). Якщо до нього досліджували окремі проблеми і давали фрагментарні ескізи розвитку психіки дитини, то В. Прейєр намагався цілісно проаналізувати проблему на основі систематичного її дослідження. Його книга “Душа дитини” (1882) репрезентувала опис психічного та біологічного розвитку дитини від народження до трьох років. На думку В. Прейєра, у сфері психічного розвитку виявляється біологічна

спадковість, яка є основою індивідуальних відмінностей. Він прагнув не тільки розкрити зміст дитячої душі, описати розвиток пізнавальних процесів, мовлення, емоцій дитини, а й навчити дорослих розуміти дітей, використовуючи об'єктивні методи. З цією метою в додатку до своєї книги умістив зразок щоденника, покликаною забезпечити вивчення особливостей розвитку дітей різного віку. Важливе значення для вікової психології мало вчення Ч.-Р. Дарвіна про еволюцію живого на Землі, походження видів та їх властивості, зокрема психічні. Позитивно позначилися на розвитку вікової психології експериментальні методи німецького психолога, фізіолога, філософа Вільгельма Вундта (1832—1920), дослідження пам'яті німецьким психологом Германом Еббінгаузом (1850—1909), індивідуальних відмінностей англійським біологом, психологом і антропологом Френсісом Гальтоном (1822—1911). Використання методів математичної статистики, кореляції забезпечило формування цілісної системи об'єктивних методів психологічного дослідження, важлива роль серед яких відводилася тестуванню, природному і формуючому експериментам. Розвиток дитячої психології наприкінці XIX — на початку XX ст. був тісно пов'язаний з *педологією* — наукою про дітей, яка охоплювала результати досліджень різних наукових дисциплін (психології, анатомії, фізіології й педагогіки), що вивчають розвиток людини. Започаткував її американський психолог Стенлі Холл (1844—1924), який, досліджуючи психічний розвиток дитини, дійшов висновку, що його основою є сформульований Е. Геккелем біогенетичний закон, згідно з яким зародки у своєму ембріональному розвитку долають ті самі стадії, що і весь рід за час свого існування. Проблемаами педології спершу займалися лікарі та біологи, оскільки саме вони володіли об'єктивними методами дослідження дітей. Згодом на передньому плані опинилися психологічні аспекти досліджень, а сама педологія набула яскраво вираженої психологічної спрямованості. Масовий педологічний рух, який заповнив Америку і Європу, у 20—30 роки XX ст. поширився і в Україні. Неабиякий інтерес виявляв до питань вікової психології психоаналіз, доводячи, що пов'язана з інстинктом життя лібідозна (лат. *libido* — потяг, бажання) енергія є також основою розвитку особистості, характеру. Засновник психоаналізу З. Фройд стверджував, що в процесі життя людина долає кілька етапів, які відрізняються способами фіксації лібідо і задоволення інстинкту життя. Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. вікова психологія почала формуватися як самостійна психологічна наука. Активно розвивалася дитяча психологія, що було зумовлене вимогами педагогічної теорії і практики. Важливі ідеї вікової психології сформувалися у зв'язку з дослідженням загальнопсихологічних та педагогічних проблем. Концептуальні підходи до аналізу вікового розвитку заявили про себе в лоні класичних напрямів психології, насамперед у психоаналізі.

Загальні тенденції розвитку вікової психології у другій половині XX — на початку XXI ст. У другій половині XX — на початку XXI ст. вікова психологія набула особливо динамічного розвитку, що спричинене

загальною тенденцією до гуманізації суспільного життя в постіндустріальну епоху. Загалом, у розвитку вікової психології у цей період окреслилися такі тенденції:

1. Розширення хронологічних меж досліджень вікового розвитку людини. Якщо до середини ХХ ст. дослідники здебільшого зосереджувалися на вивченні проблем дитячої психології, то в наступні десятиліття у полі їх зору опинилися проблеми психології пренатального розвитку, дорослості і старості, вмирання і смерті.

2. Перехід від дослідження вікового розвитку окремих психічних процесів та властивостей людини до цілісного аналізу її психічного та особистісного розвитку. Йдеться про вивчення не тільки вікового розвитку пам'яті, сприймання, мислення, уваги, емоцій, характеру, волі, здібностей та інших психічних процесів і властивостей, а й вікового розвитку Я-концепції особистості, спонукальної, інтелектуальної та емоційної сфер як цілісних особистісних утворень. Здійснено продуктивні спроби комплексної характеристики різних вікових періодів, уточнення їх хронологічних меж.

3. Поєднання досліджень загальновікових тенденцій розвитку з вивченням його індивідуального варіанта, особливості якого проявляються у пізніших періодах (дорослості, старості), а також зі з'ясуванням характеру відхилень та аналогії розвитку.

4. Створення інтегральних концепцій вікового розвитку (біогенетична, соціогенетична, теорія взаємодії двох факторів, генетична концепція), формулювання окремих теорій вікового розвитку у межах психоаналізу, необієктивізму, когнітивної та гуманістичної психології.

5. Удосконалення методики і методів дослідження вікового розвитку. В останні десятиліття, наприклад, набули поширення лонгітюдні та кроскультурні дослідження та ін.

6. Інтеграція зусиль дослідників різних сфер наукового знання (психофізіології, психогенетики, геронтології, соціології, генетичної психології, акмеології, медицини та ін.) з метою комплексного вивчення проблем вікового розвитку людини.

Нині важливими тенденціями розвитку вікової психології є розширення проблематики досліджень, цілісний аналіз та опис окремих вікових періодів, уточнення їх меж, реалізація системного підходу до вивчення вікового розвитку людини.

Виникнення і розвиток вікової психології в Україні. Розвиток вікової психології в Україні, як і всієї психологічної науки, має суттєві особливості, зумовлені тривалим розташуванням її між імперіями на заході і сході, тому немало вітчизняних учених, мислителів починали свої дослідження в Україні, а потім з різних причин перебиралися до політичних центрів цих імперій і нерідко асимілювалися там. Попри те, вони залишали помітний слід у вітчизняній психологічній науці, яка розвивалася і на українських теренах, часто всупереч багатьом різноманітним труднощам і перешкодам. З гуманістичних позицій досліджували розвиток особистості

українські просвітити Васи́ль Суразький (середина 50-х років XVI ст. — 1604/1608), Клірик Острозький (XVI ст.), Дем'ян Наливайко (середина 50-х років XVI ст. — 1627), Симон Пекалід (1567 — після 1601). Над проблемами становлення духовно розвиненої особистості багато розмірковував філософ, письменник Григорій Сковорода (1722—1794), який обстоював ідеї гармонії тілесного і духовного в людині, зв'язку між самопізнанням і формуванням сенсу життя. Ідеї вікової психології представлені у багатогранній літературній і науково-публіцистичній спадщині Івана Франка (1856—1916). Наукові ідеї щодо становлення особистості, його джерела та рушійних сил розробляв С. Рубінштейн, будучи певним у необхідності аналізу життєвого шляху людини з метою вивчення її вікового розвитку, розглядаючи діяльність як найважливіший чинник його, вважаючи особистість суб'єктом психічного розвитку. Психологію дитини упродовж тривалого періоду вивчав український психолог Степан Бале́й (1885—1952). Він вважав, що дослідження буде об'єктивним тоді, коли ставитиметься запитання “Як є?”, а не “Як повинно бути?”. Психічний розвиток дитини С. Бале́й розглядав як постійний процес пізнання нею навколишнього світу. Науковим здобутком представника психологічного напрямку Львівсько-Варшавської філософської школи Владислава Вітвіцького (1878—1948) стала *теорія кратизму* (грец. *kratos* — сила), вибудована на ідеї про властиве людині інстинктивне прагнення до міцності, яке є основою розвитку чотирьох основних емоційних станів і форм компенсації: схильності до підвищення чи пониження, спрямованої на інших або на самого себе схильності. Психологічні та соціально-психологічні чинники, що зумовлюють особливості становлення релігійної свідомості, її структуру і функції детально вивчав філософ-богослов, психолог, письменник і публіцист Гавриїл Костельник (1886—1948), який аналізував розвиток людської психіки взагалі і психіки віруючих людей, які прийшли до релігії (труднощі і суперечності, які виникають у їхньому житті внаслідок ломки старого, звичного, стереотипного). Особливо активно розвивалася вікова психологія у XX ст. Так, у 30-ті роки у Харкові було організовано Психоневрологічний інститут, а згодом на його основі — Всеукраїнську психоневрологічну академію, у структурі якої функціонував відділ дитячої та генетичної психології. У ньому працювали Олександр Запорожець (1905—1981), Лідія Божович (1908—1981), Петро Гальперін та інші вчені, які досліджували психологію практичної діяльності, образу, свідомості й діяльності, пам'яті, сприймання, особливості засвоєння знань учнями на основі розвитку мислення. З ініціативи українського психолога Григорія Костюка (1899—1982) відбулося створення Українського інституту психології, який тривалий час очолював його. У своїх працях багато уваги він приділяв проблемам вікової психології. Вивченням проблем вікової психології займалися й інші вітчизняні вчені. Зокрема багато уваги приділяли дослідженню особливостей розвитку в дітей сприймання (Е. Рибалко), пам'яті (П. Зінченко, А. Смирнов), уяви, мислення, мовлення (М. Жинкін, І. Синиця та ін.), уваги (М. Добринін, І. Страхов), емоцій (П.

Якобсон), вольових процесів (В. Селіванов). Помітними є напрацювання психологів з проблем вікового та індивідуального становлення і розвитку особистості у молодшому, середньому та старшому шкільному віці, формування спонукальної сфери, свідомості та самосвідомості (Б. Ананьєв, Г. Костюк, П. Чамата, Л. Божович, О. Ковальов, М. Левітов, В. М'ясищев, М. Боришевський та ін.), розвитку самосвідомості дітей (М. Боришевський, С. Тищенко, В. Котирло та ін.). Багато досліджень зосереджено на питаннях виникнення і розвитку в дітей і молоді здібностей до музики, математики, малювання (Б. Теплов, В. Крутецький). Цінними для вікової психології є дослідження генезису саморегуляції як фундаментальної функції особистості (М. Боришевський), становлення навчальної діяльності дітей дошкільного віку, впливу навчання на розвиток перцептивних дій, довільного запам'ятовування, мовлення, формування суджень, узагальнень, числових понять (В. Давидов, Б. Ельконін, С. Максименко), а також вікових особливостей навчальної діяльності школярів, її цілей і мотивів, операційної структури, зміни співвідношення в ній образних, вербальних і понятійних компонентів, формування умінь, прийомів і стилю розумової діяльності. Теоретико-методологічні проблеми вікової психології порушують у своїх працях сучасні дослідники І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. Різноманітні аспекти проблеми вікового розвитку розглядають О. Лактіонов, З. Карпенко, Т. Говорун, Т. Хомуленко, О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Пироженко, І. Булах, Н. Максимова, В. Моляко, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, І. Пасічник, М. Томчук та ін. Окремі питання вікового розвитку особистості досліджують у лабораторіях Інституту психології імені Григорія Костюка АПН України та на кафедрах психології класичних і педагогічних університетів. Систематично розглядаються проблеми вікової психології на з'їздах та наукових конференціях психологів. Останнім часом в Україні захищено ряд докторських дисертацій, у яких аналізуються питання вікової психології. Однак в Україні ще не створено спеціальних профільних лабораторій, які б займалися системним вивченням вікового розвитку особистості від народження до похилого віку, відсутні тривалі лонгitudні дослідження, не публікуються щоденники розвитку дитини в сучасних соціально-економічних умовах тощо. Вітчизняна вікова психологія ще методологічно не визначила характер вищої стадії онтогенетичного розвитку — психічну зрілість. У ній відсутні наукові критерії психічно розвиненої особистості

Вікова психологія — наука про закономірності психічного розвитку людини на різних етапах онтогенезу (від народження до смерті). Це передбачає вивчення особливостей структурних змін, новоутворень, співвідношення фізіологічних і природних чинників, рушійних сил індивідуального розвитку, індивідуально-типологічних відмінностей та їх детермінації тощо.

Об'єктом дослідження вікової психології є людина на всіх етапах її життя. Його специфіка полягає передусім у тому, що протягом життя в психіці та

особистості людини відбуваються різні якісні перетворення, дослідження яких потребує системного з'ясування загальних закономірностей вікового розвитку.

Предметом дослідження вікової психології є вікова динаміка, закономірності та провідні фактори розвитку психічних процесів та властивостей людини на різних стадіях її життєвого шляху.

Складовими предмета вікової психології є:

1. **Вікові зміни**, що відбуваються у психіці та поведінці дітей при їх переході від однієї вікової групи до іншої (кількісні, якісні, еволюційні, революційні, ситуаційні).

У вітчизняній психології для визначення сутності якісних змін використовується поняття «новоутворення».

2. Специфічне **поєднання психології та поведінки індивіда**, що позначається поняттям «**вік**» (психологічний вік).

Вік – це конкретна, відносно обмежена у часі ступінь психічного розвитку. Вона характеризується сукупністю закономірних фізіологічних та психологічних змін, що є спільними для всіх людей, мають свою структуру та динаміку. За визначенням Л.С.Виготського, кожен вік являє собою якісно особливий етап психічного розвитку і характеризується чисельними змінами, що становлять у сукупності своєрідність структури особистості дитини на даному етапі її розвитку.

Поняття «вік» є основою для встановлення вікових норм в інтелектуальному та особистісному розвитку дітей, широко використовується в тестах в якості точки відліку для встановлення рівня психічного розвитку дитини.

3. Третьою складовою предмета є **рушійні сили, умови, фактори та закони психічного розвитку людини**.

Рушійні сили – внутрішні суперечності, що визначають розвиток дитини та є його причинами.

Умови – внутрішні та зовнішні постійно діючі фактори, які не виступають в якості рушійних сил розвитку, проте визначають характер психічного розвитку.

Фактори розвитку впливають на розвиток, спрямовують його, формують його динаміку (сприяють чи перешкоджають, прискорюють чи уповільнюють процес розвитку), обумовлюють кінцеві результати.

Закони психічного розвитку – загальні та часткові закономірності, за допомогою яких можна описувати психічний розвиток людини та керувати ним.

Вікова психологія вивчає особливості протікання психічних процесів, пов'язані з віком, вікові можливості засвоєння знань, провідні чинники розвитку особистості, вікові зміни і т.д.

Вікові зміни підрозділяються на еволюційні, революційні і ситуаційні.

До еволюційних змін відносяться кількісні та якісні перетворення, що відбуваються в психіці людини при переході з однієї вікової групи в іншу.

Такі зміни протікають повільно, але ґрунтовно і охоплюють значні періоди життя людини (від декількох місяців (для немовлят) до декількох років (для дітей старшого віку)). Вони обумовлені наступними факторами: а) біологічним дозріванням і психофізіологічним станом організму дитини; б) його місцем в системі соціальних відносин; в) рівнем інтелектуального і особистісного розвитку (Приклад розвиток інтелекту в шкільні роки. Кількісні (збільшення словникового запасу, об'єм пам'яті.) – еволюційні-накопичуються поступово, плавно та повільно; якісні (ускладнення граматичних конструктів у мові - від ситуативної мови до монологу, від мимовільності до довільності уваги).

Революційні зміни здійснюються швидко, за короткий термін, вони більш глибокі, ніж еволюційні. Дані зміни відбуваються в момент кризи вікового розвитку, що виникає на рубежі віків між порівняно спокійно протікаючих періодів еволюційних змін психіки і поведінки.

Ситуаційні зміни пов'язані з впливом на психіку дитини конкретної соціальної ситуації. Дані зміни відображають процеси, що відбуваються в психіці і поведінці дитини під впливом навчання і виховання.

Пример. развитие музыкального или хореографического мастерства под воздействием интенсивной тренировки. Если человек перестает тренироваться, уровень мастерства падает.

Вікові еволюційні і революційні зміни психіки і поведінки стійкі, незворотні, не вимагають систематичного підкріплення. Вони перетворюють психологію людини як особистості. Ситуаційні зміни нестійкі, оборотні і вимагають закріплення в наступних вправах. Такі зміни спрямовані на перетворення приватних форм поведінки, знань, умінь і навичок.

Вікова психологія як наука складається із таких **розділів**:

- **перинатальна психологія** – наука, що має за мету дослідження і наукове обґрунтування психологічного контексту появи дитини на світ (мотиви її зачаття, психологія вагітних, зміни стосунків у сім'ї майбутньої дитини) та механізмів виникнення психічного життя людини в пренатальній фазі (літ. pre – до, лат. natalis – народження) і процесів опосередкованої взаємодії ненародженої дитини з навколишнім світом через матір, які здатні впливати на подальше життя людини;

Розвиток **пренатальної психології** (літ. pre – до, лат. natalis – народження), що вивчає психічне життя від моменту зачаття до народження дитини, став можливим завдяки науковим відкриттям в області нейрофізіології мозку, досягнень медицини і техніки, які дозволили вивчати умови життя в материнській утробі, безпосередні реакції плода на різні стимули, динаміку й особливості психологічного і психічного розвитку системи (діади) «мати-дитина».

Дослідження перинатальних проблем, перинатального досвіду людини були означені у працях Станіслава Грофа [27]. Проте стрімкий розвиток безпосередньо пренатальної психології почався з 1971 року, коли Г. Х.

Грабер сформував міжнародну дослідну групу з пренатальної психології у Відні.

Розвиток сучасної пренатальної психології відбуваються у напрямку дослідження психології материнства і батьківства та психології пренатального розвитку дитини (Астахов В.М., Добряков І. В., Пузь І.В., Філіппова Г.Г. та ін.).

- **дитяча психологія**, що досліджує розвиток дитини від народження до початку статевого дозрівання;
- **підліткова психологія**, що вивчає генезис свідомості та діяльності підлітків, прояви кризи пубертатного періоду та можливості її подолання;
- **юнацька психологія**, що вивчає особливості розвитку психіки у період юності, специфіку нормативної кризи ідентичності та інтеграції у суспільстві;
- психологія дорослості або **психологічна акмеологія** (від грец. «акме» – вершина) – психологія дорослої людини; у вузькому смислі акмеологія тлумачиться як наука про самоактуалізацію людини [59, с.8];
- **геронтопсихологія** – предметом вивчення якої є особливості взаємозв'язку загального фізіологічного процесу старіння та психологічного стану людини в період похилого віку, особистісні зрушення людини після зміни звичного характеру діяльності, викликаного природним старінням організму.

У літературі останнього десятиліття в якості синонімів геронтопсихології вживаються також терміни «психогеронтологія» і «психологія пізнього періоду життя». Геронтопсихологія тісно пов'язана із загальною і соціальною психологією, а також з геронтологією, що вивчає медико-біологічні та соціологічні аспекти старіння людини. Засновником геронтопсихології вважається американський вчений Стенлі Холл (1846 - 1924), який опублікував у 1922 р. першу спеціальну працю, присвячену психологічному аналізу процесу старіння («Старість»). В якості особливого розділу вікової психології геронтопсихологія оформилася в середині ХХ ст. В цей же час у західній психології відбулося різке збільшення кількості публікацій із психологічних аспектів старіння і старості. Зростання значення геронтопсихології було тісно пов'язане з помітним збільшенням осіб похилого віку в загальній структурі населення (феномен «постаріння населення»).

Особливу увагу сучасна геронтопсихологія приділяє вивченню в ході старіння змін характеру діяльності і працездатності, ціннісних орієнтацій і смислових утворень особистості. Стратегічними завданнями геронтопсихології є пошук умов і засобів продовження повноцінного активного життя людини, запобігання раннього старіння, встановлення психологічних факторів довголіття.

Кожний віковий етап характеризується сукупністю специфічних закономірностей розвитку – основними досягненнями, що визначають

особливості конкретного ступеня психічного розвитку, в тому числі – розвитку самосвідомості.

Основними **задачами** вікової психології є:

- виявлення закономірностей психічного розвитку особистості;
- обґрунтування та створення періодизації вікового розвитку;
- виявлення та дослідження періодів оптимальних строків розвитку певних психічних функцій;
- дослідження особливостей психічного розвитку в онтогенезі;
- прогнозування перспектив психічного розвитку особистості.

Отже, вікова психологія досліджує і представляє у вигляді наукових фактів та теорій основні особливості психічного розвитку людини при її переході з одного віку до іншого, в тому числі розгорнуті різнобічні змістові психологічні характеристики людей різних вікових груп.

Методи вікової психології

Система методів дослідження, що використовуються у віковій психології, зумовлена особливостями психологічних фактів:

- психічні явища недоступні безпосередньому спостереженню, тому для їхнього вивчення добираються методи, які фіксують зовнішні прояви психічних феноменів, тоді як самі психологічні факти залишаються прихованими;
- психологічні факти багатозначні, тому мають досліджуватися у контексті життєдіяльності людини;
- психологія інтерпретує психологічні явища за їхніми зовнішніми проявами – діями, мовленням, виразними рухами.

Методи вікової психології можна розглядати в системі різних класифікацій (С.Л.Рубінштейна, Б.Г.Ананьєва та інших.)

Одна з перших класифікацій методів психологічного дослідження представлена у працях С.Л.Рубінштейна, який серед основних психодіагностичних методів вирізняв:

- 1) спостереження (зовнішнє і внутрішнє (само спостереження));
- 2) експеримент (лабораторний, природний і психолого-педагогічний).

В якості допоміжних процедур дослідження С.Л.Рубінштейн називає фізіологічний експеримент (метод умовних рефлексів), прийоми вивчення продуктів діяльності, бесіду та анкетування.

Б.Г.Ананьєв у праці «Про методи сучасної психології» для організації дослідження у віковій та педагогічній психології запропонував зручну класифікацію, яка відображає основні кроки проведення науково-дослідної роботи. У цій класифікації він виділяє **чотири групи методів**:

1. **Організаційні** (порівняльний метод (поперечний зріз) – зіставлення груп піддослідних; лонгітюдний (поздовжний зріз) – багаторазові обстеження тих самих осіб протягом тривалого часу, комплексний – їх поєднання, вивчення об'єкта різними засобами і представниками різних наук).

2. **Емпіричні**, які використовуються для збору фактичних даних: спостереження і само спостереження, експеримент; психодіагностичні методи

– тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда; аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; близнюковий метод; трудовий метод (аналіз процесу діяльності). Особливе місце належить проєктивним методам, до яких відносяться особистісні тести, методики завершення річень, різноманітні малюнкові методики (наприклад, «Кінетичний малюнок сім'ї»).

3. Методи обробки даних (кількісні – визначення середніх величин, коефіцієнтів кореляції, побудова графіків, схем; якісні – аналіз, синтез, систематизація даних)

4. Інтерпретаційні методи (генетичний (філо- та онтогенетичний), системно-структурний методи; порівняння даних з вихідною гіпотезою, формулювання закономірностей).

Використання виділених груп методів у віковій психології має специфіку, пов'язану з особливостями віку досліджуваних, їхніх психічних та психофізіологічних можливостей. Наприклад, своєрідність організації експерименту відображає ряд вимог, які тим жорсткіші, чим менша дитина: короткотривалість експериментальної процедури, привабливість та легкість опанування діяльності, яку дитина має виконувати тощо.

Спостереження - основний метод при роботі з дітьми (особливо дошкільного віку), так як тести, експеримент, опитування складні для дослідження дитячого поведінки. Починати спостереження необхідно з постановки мети, складання програми спостереження, розробки плану дій. Мета спостереження полягає в тому, щоб визначити, заради чого воно здійснюється і яких результатів можна очікувати на виході.

Для того щоб отримати достовірні результати, спостереження необхідно вести регулярно. Це пов'язано з тим, що діти ростуть дуже швидко і зміни, що відбуваються в поведінці і психіці дитини, так само швидкоплинні. Наприклад, поведінка немовляти змінюється на очах, тому, пропустивши один місяць, дослідник позбавляється можливості отримати цінні дані про його розвиток в цей період.

Чим молодша дитина, тим менше повинен бути інтервал між спостереженнями. У період від народження до 2-3 місяців спостереження за дитиною треба проводити щодня; у віці від 2-3 місяців до 1 року - щотижня; від 1 року до 3 років - щомісяця; від 3 до 6-7 років - один раз на півроку; в молодшому шкільному віці і пізніше - один раз на рік.

Метод спостереження при роботі з дітьми ефективніше інших, з одного боку, тому, що вони ведуть себе найбільш безпосередньо і не грають соціальних ролей, нав'язуваних дорослими. З іншого боку, діти (особливо дошкільнята) мають недостатньо стійким увагою і можуть часто відволікатися від своїх звичайних справ. Тому по можливості слід вести приховане спостереження, щоб діти не бачили спостерігача.

Опитування може бути усним і письмовим. При використанні даного методу можуть виникати труднощі наступного характеру. Діти розуміють задається їм запитання по-своєму, тобто вкладають в нього інший зміст, ніж

доросла людина. Це відбувається тому, що система понять у дітей суттєво відрізняється від тієї, якою користуються дорослі. Дане явище спостерігається і у підлітків. Тому перш ніж отримати відповідь на питання, що ставиться, треба переконатися в правильності його розуміння дитиною, роз'яснюючи і обговорюючи неточності, і тільки після цього інтерпретувати одержувані відповіді.

Експеримент є одним з найбільш надійних методів отримання інформації про поведінку і психології дитини. Суть експерименту полягає в тому, що в процесі дослідження у дитини викликаються цікавлять дослідника психічні процеси і створюються умови, необхідні і достатні для прояву цих процесів.

Дитина, входячи в експериментальну ігрову ситуацію, веде себе безпосередньо, емоційно відгукуючись на пропоновані ситуації, не грає ніяких соціальних ролей. Це дозволяє отримати його справжні реакції на що впливають стимули. Результати найбільш достовірні в тому випадку, якщо експеримент проводиться у формі гри. При цьому важливо, щоб в грі виражалися безпосередні інтереси і потреби дитини, інакше він не зможе в повній мірі проявити свої інтелектуальні здібності і необхідні психологічні якості. Крім того, включаючись в експеримент, дитина діє миттєво і спонтанно, тому впродовж всього експерименту необхідно підтримувати у нього інтерес до проведеного заходу.

Тестування дозволяє виявити рівень інтелектуальних здібностей і особистісних якостей дитини. Необхідно підтримувати у дітей інтерес до цього методу привабливими для них способами, наприклад заохоченнями або який-небудь нагородою. При тестуванні дітей використовуються такі ж тести, що і для дорослих, але адаптовані для кожного віку, наприклад дитячий варіант тесту Кеттела, тесту Векслера та ін.

Бесіда - це отримання відомостей про дитину при безпосередньому спілкуванні з ним: дитині задають цілеспрямовані питання і чекають відповідей на них. Даний метод відноситься до емпіричних. Важливою умовою ефективності бесіди є приваблива обстановка, доброзичливість, тактовність. Питання необхідно підготувати заздалегідь і фіксувати відповіді, по можливості не привертаючи уваги випробуваного.

Анкетування - це метод отримання інформації про людину на підставі його відповідей на заздалегідь приготовані питання. Анкетування може бути усним, письмовим, індивідуальним або груповим.

Аналіз продуктів діяльності - це метод вивчення людини за допомогою аналізу продуктів його діяльності: малюнків, креслень, музичних творів, творів, навчальних зошитів, особистих щоденників і т.д. Завдяки цьому методу можна отримати інформацію про внутрішній світ дитини, його ставлення до навколишньої дійсності і людям, про особливості його сприйняття та інших сторонах психіки.

Методами власне вікової психології є:

а) близнюковий метод. Особливо він придатний для порівняльного

вивчення впливу зовнішніх умов на розвиток близнюків. Оскільки однайцеві (монозиготні) близнюки мають однаковий генетичний код, відмінність у їхньому розвитку і поведінці дає підставу для висновків про особливості впливу зовнішніх чинників, наприклад навчально-виховних умов, на розвиток психічних функцій та особистості;

б) лонгітюдний (продовжений) метод дослідження. Суть його полягає у вивченні одних і тих самих досліджуваних у різні моменти їхнього життя. Його повторюють через значні проміжки часу і порівнюють отримані дані з попередніми. Предметом дослідження можуть бути розвиток інтелекту, мовлення, самосвідомості, спонукальної сфери та ін.

Складнощі у проведенні лонгітюдних досліджень зумовлені міграцією індивідів, їхньою відмовою від участі в експерименті, звиканням до нього і “продукуванням” бажаних для дослідника даних, які не відповідають реальності, значними затратами коштів, оновлюваністю теорій і методик;

При використанні методу *поздовжніх (лонгитюдних) зрізів* простежується розвиток групи одних і тих же дітей протягом тривалого часу. Даний метод дозволяє встановити якісні зміни в розвитку психічних процесів і особистості дитини і виявити причини цих змін, а також вивчити тенденції розвитку, незначні зміни, які не можуть бути охоплені поперечними зрізами. Недолік методу полягає в тому, що отримані результати базуються на вивченні поведінки невеликої групи дітей, тому поширювати подібні дані на велику кількість дітей видається некоректним.

в) метод поперечних зрізів. При використанні цього методу порівнюють одночасно різні вікові групи досліджуваних. Перевага його полягає у короткотривалості, незначних фінансових затратах, керованості. Прикладом використання цього методу є вивчення мотивів саморегулювання поведінки молодшими школярами, підлітками та старшокласниками.

Метод поперечних зрізів вимагає однозначних критеріїв у формуванні вибірки досліджуваних. Наприклад, при вивченні особливостей потреб дорослих, що значно відрізняються за віком, часто важко сформувати вибірку за рівнем освіти, належністю до певної соціальної групи чи статі, а також відокремити ефекти хронологічного віку від ефектів історичного періоду, в якому жили люди;

Суть методу *поперечних зрізів* полягає в тому, що в групі дітей (клас, кілька класів, діти різного віку, але які навчаються за однією програмою) за допомогою певних методик досліджується якийсь параметр (наприклад, інтелектуальний рівень). Перевага даного методу полягає в тому, що за короткий час можна отримати статистичні дані про вікові відмінності психічних процесів, встановити, як впливає вік, стать або інший фактор на основні тенденції психічного розвитку. Недолік методу в тому, що при дослідженні дітей різного віку неможливо отримати інформацію про сам процес розвитку, його природу і рушійні сили.

г) комбіновані плани. Нерідко вчені об'єднують методи лонгітюдного і поперечного зрізів у комбінованих планах. Наприклад, американська

дослідниця Стела Вітбурн (нар. 1933) у

1968-1976 роках досліджувала розвиток Я-образу, соціальні відносини і життєві цінності студентів старших курсів коледжів. У 1984-1990 роках вона повторила це дослідження з новими групами старшокурсників, а також знову дослідила тих, хто брав участь у дослідженні раніше. Кожну із цих 4-х груп вона розглядала як вікову когорту. Найстарша вікова когорта до завершення дослідження обстежувалася 4 рази. Вікові зміни в ній можна було проаналізувати тим самим способом, що і за лонгitudного дослідження, протягом тривалого часу. Крім того, цю когорту можна було порівняти з іншими на кожному віковому рівні.

Отже, вікова психологія має широкий арсенал наукових методів для вивчення психічного та особистісного розвитку людини. Знання їх вимог та особливостей використання дає змогу досліднику широко і всебічно вивчати психічні явища, виявляти закономірності їх вияву, з'ясовувати механізми та умови розвитку.

Основні теоретичні і практичні проблеми сучасної вікової психології.

Однією з головних проблем вікової психології є питання про те, що більше визначає психічний і поведінковий розвиток дітей: дозрівання і анатомо-фізіологічний стан організму або вплив зовнішнього середовища. Цю проблему можна позначити як проблему органічної та середовищної обумовленості психічного і поведінкового розвитку людини. З одного боку, це розвиток, безумовно, залежить від організму, від анатомо-фізіологічного пристрою людського мозку. Поки достатньо не дозріє мозок дитини, у нього неможливо сформувати вербальну мову і багато інших пов'язані з нею здібності. Аномалії в анатомо-фізіологічному стані організму, що виникли генетичним шляхом або в результаті серйозного захворювання, позначаються на психічному розвитку, затримуючи його. З іншого боку, психічний і поведінковий розвиток організму залежить і від середовища. Однак точно сказати, якою мірою психічний розвиток дитини на тому чи іншому його етапі залежить від організму або середовища, не представляється можливим. У цьому і полягає суть обговорюваної проблеми.

Друга проблема стосується впливу стихійного і організованого навчання і виховання на розвиток дітей. Під стихійним навчанням і вихованням розуміється те, яке здійснюється без свідомо поставлених цілей і продуманих методів під впливом перебування людини в суспільстві серед людей. Організованим називається таке навчання, яке цілеспрямовано здійснюється системами освіти. У цьому випадку чітко визначені цілі розвитку, програми і методи навчання і виховання дітей. Безсумнівно, що людина психологічно розвивається під впливом стихійних і організованих впливів середовища, але яке з них надає більший вплив на його поведінку, досі залишається проблематичним.

Наступна проблема: співвідношення задатків і здібностей. Її можна представити у вигляді ряду приватних питань. Що таке задатки, від яких

залежить розвиток здібностей дитини? Чи входять до них тільки генотипично обумовлені особливості організму, або до їх числа слід також включити деякі придбані психологічні та поведінкові властивості людини? Від чого більшою мірою залежить розвиток здібностей дитини: від наявних задатків або правильно організованого навчання і виховання? Чи можна сформувати високорозвинені здібності у дитини до певного виду діяльності, наприклад музичні, якщо він з народження не мав для цього виражених задатків, скажімо, абсолютного слуху.

Четверта проблема стосується порівняльного впливу на розвиток еволюційних, революційних і ситуаційних змін у психіці та поведінці дитини. Дійсно, що розуміти під розвитком: тільки те, що являє собою глибокі перетворення революційного і еволюційного характеру, або також включати в нього те, що відбувається під впливом ситуації. У цьому і полягає суть четвертої проблеми.

П'ята проблема полягає у з'ясуванні детермінант загального психологічного розвитку дитини. Що його більшою мірою визначає: вікові зміни особистості дитини або інтелектуальне зростання? Чи може сам по собі зростання рівня інтелектуального розвитку вести до зміни особистості дитини, і навпаки; чи здатні особистісні зміни впливати на інтелектуальний розвиток?

Всі перераховані проблеми і питання складають коло проблематики вікової психології, однак повного задовільної відповіді на всі ці питання в даний час в науці не існує.